

نگاهی به احوال و آثار مولانا غیاث‌الدین عزت رامپوری

عمر کمال‌الدین کاکوروی *

دولت رامپور اگر از حیث عرض و طول و سعت و پهناوری بسیاری نداشت ولی در زمینه علم و دانش در کشور هند و نیز خارج از این کشور پایه بلندی داشت. موسسه علمی این شهر معروف به «مدرسه عالی»^۱ برای تحصیل علوم معقولات سزاوار شهرت و ناموری بسیار بود، و عده‌ای کثیر از شاگردان از سراسر هند و بیرون هند برای تحصیل علم منطق و فلسفه به سوی رامپور عزیمت کردند. کتابخانه رضا رامپور که به نام فرمانروای با سواد خود نواب رضاعلی خان متخلص به رجا^۲ (۱۹۳۰ تا ۱۹۴۷م) موسوم است در سراسر جهان به عنوان کتابخانه‌ای دارای مجموعه غنی و پُرازش از نسخه‌های خطی و کتب چاپی کمیاب و نقاشی‌ها، سکه‌ها و غیره معروف است. این شهر مردم‌خیز در ادبیات اردو به عنوان «دبستان رامپور» (بعد از دبستان لکهنو و دبستان دهلی) مرکز سوّمین دبستان شعر اردو شهرت دارد، در آن زمان برای تحصیل در جامعه

♦ استاد بخش فارسی دانشگاه لکهنو، لکهنو.

۱. مدرسه عالی رامپور در سال ۱۷۷۴م در دوره فرمانروایی نواب فیض‌الله خان (۱۷۹۴-۱۷۵۵م) تاسیس شده و مولانا عبدالعلی معروف به بحرالعلوم فرنگی محلی لکهنوی (م: ۱۲۳۵هـ/ ۳۰-۱۸۲۹م) از حیث تختستین مدیر این مدرسه انتخاب شد. این مدرسه برای تدریس «درس نظامی» یکی از مراکز مهم شمرده می‌شد. بر طبق گزارش کمیسیون رادها کرشنن مدرسه عالی از «غدر» (نخستین جنبش استقلال میهن پرستان کشور هند ۱۸۵۷م) درجه دانشگاهی داشت.

۲. نواب سید رضاعلی خان ملقب به فردوس مکین متخلص به رجا در سال ۱۹۳۰م زمام اقتدار دولت رامپور در اختیار خود گرفته و برای توسعه کتابخانه سعی بلیغ نمود اولاً علامه نجم‌الغنی خان رامپوری (۱۳۳۲م) را به عهده ناظم کتاب انتخاب کرد و بعداً محقق برجسته مولانا امتیازعلی خان عرشی ۱۹۸۲م عهده ناظم کتابخانه را رونق بخشید، حالا آن موسسه به نام وی یعنی «کتابخانه رضا» موسوم است، و در عهد وی کتاب‌های بسیار مخصوصاً در فن موسیقی در کتابخانه رضا اضافه شد.

ازهر (مصر) گواهی‌نامهٔ مدرسهٔ عالیّه سند معتبری شمرده می‌شد.^۱
 در عهد نواب فیض‌الله خان بهادر عده‌ای کثیر از علما و فضلا از دولت رامپور
 مقررری یافتند و مشغول به درس و تدریس بودند، مولانا عبدالحق^۲ خیرآبادی (م:
 ۱۳۱۶هـ/ ۱۸۹۹م) ابن مولانا فضل حق خیرآبادی (م: ۱۲۲۸هـ/ ۱۸۶۸م) و شاگردان وی
 در زمینهٔ تدریس فلسفه و منطق خدمات شایسته انجام داده‌اند و مولوی سید حسن‌شاه
 محدث^۳ (م: ۱۳۱۲هـ/ ۱۸۹۴م) و پسرش مولوی سید محمدشاه^۴ محدث (م: ۱۳۳۸هـ

۱. نواب فیض‌الله خان بهادر بن نواب محمد علی خان در سال ۱۳۴۲هـ/ ۱۷۳۳م در آنوله (بریلی) چشم
 به جهان گشود، مدتی در افغانستان به رفاقت احمد شاه ابدالی مانده و بعد از وفات پدر خود در
 سال ۱۱۶۸هـ/ ۱۷۵۵م سریر آرای سلطنت شد و رامپور (مصطفی‌آباد) را پایتخت خود قرار داد، نواب
 مزبور بسیار پرهیزگار، صاحب تدبیر و علم دوست بود، تاسیس مدرسه عالیّه رامپور در زمان این
 فرمانروای فرزانه انجام گرفت، نواب فیض‌الله خان روز ۱۷ ذی‌الحجه سال ۱۷۰۸م در سن
 شصت و چهار سالگی به نوابی حق شناخت و نزد عیدگاه به خاک سپرده شد.

۲. مولانا عبدالحق خیرآبادی ابن مولانا فضل حق خیرآبادی در سال ۱۲۴۴هـ / ۱۸۲۸-۲۹م در دهلی پا
 به عرصهٔ وجود نهاد و نزد پدر خود تحصیل کرد در دورهٔ نواب حامدعلی خان به عنوان مدیر
 مدرسه عالیّه انتخاب شد، در سال ۱۸۸۷م از طرف دولت انگلیسی با خطاب «شمس‌العلماء» مفتخر
 شد، مولانا روز ۲۳ شوال‌المکرم سال ۱۳۱۷هـ / ۱۸۹۹م از این جهان چشم بر بست و در خانقاه
 مخدوم شیخ سعد خیرآباد مدفون گشت. وی در علوم عقلیه ید طولی داشت و شرح فارسی میر
 سید شریف از او یادگار است.

۳. سید حسن‌شاه محدث ابن میان سید شاه در محله زینه عنایت خان رامپور تقریباً در سال ۱۲۶۶هـ
 چشم به جهان گشود. زبان و ادبیات نزد شیخ علی‌بخش آموخت، در معقولات و منقولات وی
 شاگرد مولانا شرف‌الدین، مولانا غفران و مفتی سعدالله مرادآبادی بود، سند حدیث از مولانا عالم
 علی مرادآبادی گرفت، شاه صاحب مزبور در خط نسخ هم تسلط می‌داشت، از طرف والی رامپور
 برای او مقرری اهدا شده بود، در علم حدیث شاگردان وی بسیار بودند، ولی مرد منکسرالمزاج و
 متواضع بود، در جمع‌آوری کتب نفیسه زحمتی وافر کشیده، در صفرالظفر ۱۳۱۲هـ این جهان فانی را
 وداع گفت. آرامگاه او در احاطه مزار شاه بغدادی است.

۴. مولانا سید محمدشاه محدث رامپوری (۱۳۳۸-۱۲۵۵هـ/ ۱۹۱۹-۱۸۳۹م) پسر مولانا سید حسن‌شاه
 محدث بود. در فن حدیث دستگاه کامل داشت در زمان نواب کلب‌علی خان بهادر (مدت حکومت
 ۱۳۰۴-۱۲۸۱هـ) به سعی مولانا عبدالحق خیرآبادی در مدرسهٔ عالیّه رامپور از حیث استاد حدیث
 منتصب شد، تقریباً پنجاه‌سال درس داد تعداد شاگردان وی زیاد است. «بحرالعلم شرح عین‌العلم»
 به زبان اردو از او یادگار است که به خواست نواب محمدعلی خان فرمانروای تونک (راجستان)
 نوشته کتاب مذکور دارای ۸۰ صفحه است در سال ۱۳۰۲هـ/ ۱۸۸۴م چاپ شد.

۱۹۱۹/م) در زمره محدثین هند بلند می‌دارد، هم‌چنین به فقه حنفی «فتاوی فیض‌الله خانی»^۱ در همین شهر در معرض تحریر درآمد، نخستین ترجمه اردوی «فتاوی عالمگیری» را^۲ (که خارج از هند به عنوان فتاوی هندیه معروف است) علما همین شهر انجام دادند که هنوز نسخه‌های خطی آن در کتابخانه رضا نگهداری می‌شود.

از اولین روز تأسیس این دولت یعنی از ابتدا عهد نواب فیض‌الله خان (۱۱۶۸/۱۷۵۵م تا ۱۲۰۸هـ/۱۷۹۴م) عده‌ای از علما و فضلا و صوفیا و ادبا و شعرا و ماهرین فنون گوناگون در این شهر وجود داشتند و مشغول کار بودند بنا به گفته منوال فلسفی در «مساکن فلسفی»:

«در حکومت فیض‌الله خان پانصد علماء برای تدریس طلبه و وظیفه می‌گرفتند. در آن زمان بازار علم و فضل چنان رونق داشت که رامپور به عنوان رای هند موسوم شد»^۳.

فرمان‌روایان باسواد و علم‌دوست این مرکز مهم سیاسی منطقه روئیل‌کهند برای پشتیبانی فرهنگ و ادبیات و قدرشناسی دانشوران و علما و فضلا و ادبا و شعرا از هیچ دقیقه فرونگذاشتند. در نتیجه تشویق و سرپرستی دولت رامپور ارباب علم و دانش آسوده‌خاطر شدند و به تصنیف و تألیف توجه کردند و از قلم آنها آثار بسیار پرارزش جلوه‌گر و منصفه‌شهود شدند و دامنه ادبیات پر بار شد.

۱. فتاوی فیض‌الله خانی در فن فقه حنفی است که سه مجلد این اثر مهم در کتابخانه رضا مضبوط است: ۱. الجزء الاول: از باب الاسلام تا باب التسمیه و الکنایه به خط نسخ به دست محمد یوسف زئی نوشته شده و دارای ۴۳۰ صفحه است. ۲. الجزء الثانی: از کتاب البیوع تا مسائل متفرقه به خط نسخ به دست شیخ محمد یوسف زئی نوشته شده و دارای ۱۰۵۴ صفحه است. ۳. الجزء الثالث: از کتاب الدعوی تا کتاب الوصایا دارای ۱۲ صفحه است فهرست کتب عربی موجوده کتبخانه ریاست رامپور ۲۳۷/۱.

۲. فتاوی عالمگیری که مشتمل بر فقه حنفی است به دستور محی‌الدین اورنگ‌زیب (م: ۱۷۰۷ م) و زیر نظر ملا نظام‌الدین برهانپوری با جمعی از علما در ۱۰۹۲ هـ ترتیب داده شد. ترجمه اردوی این تصنیف به وسیله عده‌ای از علمای رامپور به ویژه مفتی لطف‌الله بن مفتی سعدالله رامپوری (۱۳۳۱ هـ/۱۹۱۳ م) در شش مجلد انجام داده شد. کتاب سو به دستور نواب کلب‌علی خان نگاشته شده.

۳. محمد ایوب قادری ترجمه تذکره علمای هند (رحمن‌علی) ص ۵۲ و به حواله اخبارالصنادید ۲: ۵۹۷.

در همین شهر که مرکز ادبیات و فرهنگ و مولد و مسکن علما و فضلا و فلاسفه و شعرا و ادبا و دانشوران بود، در یکی از خانواده‌های شیوخ در سال ۱۲۰۰هـ/ ۱۷۸۶م پسری پا به عرصه وجود نهاد^۱ که بنام غیاث‌الدین معروف گشت، و تألیف یک لغت‌نامه فارسی «غیاث‌اللغات» نصیب او بود. اسم پدر وی جلال‌الدین شرف‌الدین است.^۲ وی تحصیلات عقلیه و نقلیه را از مولانا غلام جیلانی^۳ متخلص به رفعت کسب کرد. فن طب از مولانا نورالاسلام^۴ بن مولانا سلام شاه عبدالحق محدث دهلوی (م: ۱۰۵۲هـ

۱. به روایات تذکره‌های مختلف مثلاً تذکره کاملان رامپور (احمد علی خان شوق م: ۱۹۳۳ م)، حدیقه نعمانیه (سید ضیاءالحق، م: ۱۹۴۴ م) اطلاع حاصل می‌شود که مولانا غیاث‌الدین مورخ ۲۲ ذی‌الحجه ۱۲۶۸هـ/ ۱۱ اکتوبر ۱۸۵۲م به سن شصت‌وهشت سالگی فوت شد. بنابراین تولد او را می‌توان ۱۲۰۰هـ/ ۱۷۸۶م قرار داد.

۲. غیاث‌اللغات مطبع حسنی لکهنو، ص ۱، مؤلف تذکره کاملان رامپور اسم پدر غیاث‌الدین را شرف‌الدین ابن نظام‌الدین ابن جلال‌الدین نوشته (ص ۳۰۵) مؤلف حدیقه نعمانیه بنا به تقلید «کاملان رامپور» اسم پدرش همین‌طور یعنی شرف‌الدین ابن نظام‌الدین ابن جلال‌الدین صدیقی نوشته است ممکن است. این سهو کتابت باشد به حواله مقاله مولانا غیاث‌الدین رامپوری: ایک باکمال علمی شخصیت، از سید بهاء‌الحق رضوی ایدوکیٹ (وکیل قانونی).

۳. مولانا غلام جیلانی متخلص به رفعت در سال ۱۱۵۴هـ/ ۴۲-۱۷۴۱م در شهر پیل‌بیت چشم به جهان گشود. بعد از سقوط حکومت نواب حافظ رحمت خان خانواده وی از پیل‌بیت به لکهنو منتقل شد و همانجا سکونت اختیار کرد. پس از مدت قلیل عازم رامپور شد. رفعت در تحصیل معقولات و مقولات شاگرد ملا عبدالعلی فرنگی محلی معروف به بحرالعلوم (م: ۱۲۲۵هـ/ ۱۸۱۰م تذکره علما) و شاه عبدالعزیز محدث دهلوی (م: ۱۲۳۹هـ/ ۱۸۲۴م) بود، در شعر استاد وی قدرت‌الله متخلص به شوق (۱۲۲۴هـ/ ۱۸۰۹م) بود وی هنگام اقامت در دهلی از ایرانیان فارسی یادگرفت، این ادیب شهر و شاعر برجسته به سن هشتادسالگی در ۲۷ ذی‌الحجه ۱۲۳۴هـ/ ۱۹-۱۸۱۸م در رامپور این جهان فانی را وداع گفت. آرامگاه او در مسجد ملا غیرت (معروف به مسجد مولوی صاحب) است. رفعت در زبان فارسی و اردو شعر سرود مجموعه کلام رفعت (اسم تاریخی بیاض دلگشا) «غزال رعنا» (شرح ابیات دیوان حافظ) هشت جلد و بیاض) جنگ‌نامه «دو جوڑا» (در منظوم) مجمع‌الشعرا، قصیده عربی غیرمنقوط و غیره آثاری است که از او به یادگار مانده.

۴. مولانا نورالاسلام ابن مولانا سلام‌الله محدث رامپوری (م: بعد ۱۲۴۷هـ/ ۱۸۳۱م) کتب متداوله و طب از عمومی خود اسدعلی خان شاگرد حکیم میر محمدهاشم المخاطب به حکیم معتمدالدوله سید علوی‌خان خلف و شاگرد (میرهادی) و پدر خود خواند در ریاضی و طب و معقولات مهارت تامه داشت، در دوره نواب سید احمدعلی خان از دهلی به حقوق صد روپیه ماهانه به رامپور آمد. بنا به گفته عبدالقادر خان در روزنامه‌چخه خود او در سلاست طبع و رسایی فکر و اصابت والی

۱۶۴۲/م) آموخت چیزها از مولانا عنبرشاه خان^۱ متخلص به عنبر و آشفته و کبیرشاه تسلیم کسب کرد و در طریقت وی مرید صوفی معروف حضرت شاه جمال‌الدین رامپوری بود. به سرودن شعر فارسی و اردو علاقه وافر داشت و عزت تخلص وی بود. بیتی از او یادگار است:

چون نبیند گوهر لطفش شد از دریا فنا آب از در، در ز آب و آب هم از فرط شرم
غیاث مرد علم دوست و خداترس بود، دریافتی که از طرف دولت به او اعطا می شد
در خریدن کتب و به کمک محتاجگان صرف می کرد. او در ابیات عربی و فارسی مهارت تامه داشت و تعلیم و تعلّم شغل محبوب او بود. در اعتراف علم و فضل او فرمان‌روای دولت رامپور نواب یوسف‌علی خان ناظم^۲ برای تحصیل زبان و ادبیات فارسی ولی عهد خود نواب کلب‌علی خان^۳ بهادر مولانا غیاث را به عهده اتالیقی منتخب کرد، در سن شصت و هشت سالگی (تاریخ ۲۲ ذی‌الحجه ۱۲۶۸هـ/ ۷ اکتوبر ۱۸۵۲م) این

مفتخرات روزگار است. در رامپور صدای ارجع الی ربیک را لبیک گفت. آرامگاه وی نزد مزار شاه بغدادی است. مولوی عبدالعلی خان ریاضی‌دان، حکیم محمداعظم خان و غیره شاگردان او بودند. رساله اصطربلاب (فارسی) حاشیه علی شرح رساله القطیبه (عربی) حاشیه علی شرح مسلم القاضی (عربی) رساله فی تحقیق ماهیه‌المکان (عربی) رساله فی قوس قزح (عربی) از او یادگار است.

۱. عنبرشاه خان عنبر در نثر و نظم فارسی و اردو تسلط کامل داشت. در فارسی عنبر و در اردو آشفته تخلص او بود. قدرت‌الله شوق در فارسی و قائم چاندپوری در اردو استاد وی بودند، عنبر در سال ۱۲۳۹هـ/ ۱۸۲۳م در مرادآباد فوت شد. از آثار وی جوهر عنبر، بهار عنبر، سواد عنبر. سراج منهاج، جوش هوش، پنج‌گنج مسمی به اشراق‌الخیال، نثر مدحیه، تشریح‌الخیال و غیره یادگار او است.

۲. نواب یوسف‌علی خان ناظم ابن نواب محمدسعید خان تاریخ ۵ ربیع‌الثانی ۱۲۳۱هـ/ مارس ۱۸۱۶م چشم به جهان گشود در سال ۱۲۷۱هـ/ ۱۸۵۵م مسند آرای دولت رامپور شد، در شعر وی شاگرد حکیم مؤمن خان مؤمن دهلوی، اسدالله خان غالب، مظفرعلی اسیر بود. ناظم روز ۲۴ ذی‌قعدة‌الحرام ۱۲۹۱هـ/ ۲۱ آوریل ۱۸۶۵م این جهان فانی را وداع گفت. در کتابخانه رضا رامپور نسخه‌های خطی دیوان ناظم نگهداری می‌شود، دیوان ناظم نخستین بار سال ۱۲۷۸هـ/ ۱۸۶۱م و در سال ۱۲۸۶هـ/ ۱۸۶۹م برای نوبت دوم به چاپ رسید. در سال ۱۳۹۱هـ/ ۱۹۷۰م مسرت‌حسین آزاد در شماره ویژه ماهنامه «الفاروق» یک بخش به عنوان «ناظم نمبر» (شماره ناظم) منتشر کرد که در آن «انتخاب کلام ناظم» از حکیم محمدحسین خان شفا را شامل است. انتخاب کلام دیگر ناظم به کوشش دکتر عابدرضا بیدار چاپ شده است.

۳. نواب کلب‌علی خان (مدت حکومت ۱۲۸۱هـ/ ۱۸۶۵م).

شخصیت برجسته آن دوره که فاضل زبردست شاعر نغزگو، نعت‌نویس شایسته، شارح نکته‌سنج و ادیب فقیه‌المثال بود از این عالم فانی به جهان باقی شتافت و جانب شرق مسجد که امروز به نام «مسجد مولوی غیاث‌الدین» موسوم است به خاک سپرده شد. قطعه تاریخ وفات از میان منصورعلی:

آن کو که ز رحلتش جهانی افسوس کند به چشم آفت
 او مولوی غیاث دین بود فیضی ز من به علم و عزت
 منصور رقم نمود تاریخ اوستاد جهان کرد رحلت

غیاث‌الدین که قبلاً تذکر داده شد فاضل و صاحب تصانیف گوناگون بود. معرفی این آثار به ترتیب الفبائی بقرار ذیل است.

۱. آمدنامه: مصنف در دیباچه نوشته است که این کتاب به دستور نواب یوسف‌علی خان ناظم والی رامپور (۱۲۸۱-۱۲۷۱ هـ) برای تدریس نواب کلب‌علی خان نوشته شده، نسخه خطی آن به دست محب‌الله بن عبادالله مکتوبه سال ۱۲۸۸ هـ / ۱۸۷۱ م در کتابخانه رضا رامپور نگهداری می‌شود شماره کتاب: ۲۶۴۹، ردیف کتابخانه: ۷۲۰۶ م تعداد اوراق: ۱۱۳ است.
۲. انشای عظیم: محمد عظیم‌الدین مولوی غیاث‌الدین بعد از وفات پدر نامه‌های او را به ترتیب الفبائی مرتب ساخت. این نسخه خطی به دست محمد عظیم‌الدین مکتوبه ۱۲۹۸ هـ / ۲۱ سپتامبر ۱۸۸ م. ۱۳۰ برگ دارد در کتابخانه رضا رامپور مضبوط است. شماره کتاب: ۲۹۷۴، ردیف کتابخانه: ۱۳۷۰ سال تألیف ۱۲۹۱ هـ است.
۳. باغ و بهار (قصه شاهزاده مهر نظیر و ملکه ماه منیر): «باغ و بهار» اسم تاریخی دانان است که مصنف در سن هفده سالگی به فرمایش مصاحب جنگ هدایت مولوی غلام جیلانی رفعت (م: ۱۲۳۴ هـ / ۱۸۱۸ م) نوشت و معنون به نواب احمدعلی خان بهادر کرد. سال کتابت ۱۲۱۷ هـ به خط مصنف، اوراق ۶۳. نسخه دیگر این اثر که شماره کتاب آن ۳۱۲۷، ردیف کتابخانه: ۸۳۸۳ است به دست لاله رتن لال دیورهی دارای ۶۲ ورق در کتابخانه رضا رامپور مضبوط است.
۴. بهار باران: این شرح گلستان پس از شرح سکندرنامه، غیاث‌اللغات و شرح قصائد بدرچاچ نوشته و به نام نواب و زیرالدوله (تونک) تقدیم کرده است.

۵. جواهرالتحقیق: سال تألیف جواهرالتحقیق ۱۲۶۱ هـ / ۱۸۴۵ م است، مصنف دوران ملازمت نواب محمدسعید خان (۱۲۵۶ هـ / ۱۸۴۰ م تا ۱۲۷۱ هـ / ۱۸۵۵ م) واژه‌های درستی که از نواب مزبور ادا می‌شد در ذهن خود یادگرفته، هنگامی که برای اتالیقی نواب کلب‌علی خان مقرر شده، آن واژه‌های را به طریق جدول ترتیب داد، نسخه خطی جواهرالتحقیق در کتابخانه رضا رامپور به شماره کتاب ۲۵۳۶ ردیف ک ۳۷۵۰ م سال تصنیف ۱۲۶۱ هـ / ۱۸۴۵ م تعداد ورق ۲۰.
۶. خلاصه‌الانشاء: مجموعه انشاء فارسی سال تصنیف آن ۱۲۵۹ هـ / ۱۸۴۳ م است نسخه خطی این رساله مکتوبه ۱۲۶۴ هـ / ۱۸۴۷ م به دست رتن لعل در کتابخانه رضا محفوظ است. اوراق: ۴۰، شماره ۲۹۳۳، ردیف کتابخانه: ۸۹۸۳ م.
۷. شرح گل‌کشتی: منظومه معروف میر عبدالعالی متخلص به نجات اصفهانی: «گل‌کشتی» که مشتمل بر فن کشتی است. مولانا غیاث شرح آن کرد که به نام «شرح گل‌کشتی» در کتابخانه رضا رامپور نگهداری شده است. مشخصات آن بدین قرار است، شماره کتاب: ۴۳۱۸، ردیف کتابخانه: ۴۵۴۷ م تعداد ورق: ۴۸۰. نسخه دیگر که شماره کتاب: آن ۴۳۱۳ است بر حاشیه آن متن گل‌کشتی است که کاتب آن رحیم‌الله است و سال کتابت: ۱۲۵۶ هـ تعداد اوراق: ۱۲ و، ردیف کتابخانه: ۷۴۶ م است. لایق تذکر است که شرح گل‌کشتی از مهاراجه رتن سنگه زخمی (م: ۱۲۶۸ هـ) هم در کتابخانه رضا نگهداری می‌شود در سال ۱۲۳۰ هـ تألیف شد و مشتمل بر ۶۲ ورق است. شماره کتاب: ۴۳۱۷، ردیف کتابخانه: ۴۵۴۷، سال کتابت: ۱۲۵۴ هـ و کاتب عبدالرحمان است.
۸. شرح مکاتبات: ابوالفضل علامی، این شرح مشتمل بر دو مجلد است که در کتابخانه رضا رامپور نگهداری می‌شود که تفصیل آن از این قرار است:
- شرح مکاتبات علامی (ج ۱) شماره کتاب: ۲۷۶۷، ردیف کتابخانه: ۴۱۷۳ م سال تصنیف ۱۲۶۴ هـ سال کتابت: ۱۲۶۴ هـ تعداد اوراق: ۴۴ به دست مؤلف.
 - شرح مکاتبات علامی (ج ۲) شماره کتاب: ۲۷۶۸، ردیف کتابخانه: ۴۱۷۴ م، سال تصنیف: ۱۲۶۲ هـ سال کتابت: ۱۲۶۲ هـ، تعداد اوراق: ۷۳، به دست مؤلف.

- نسخه دیگر بدون ذکر جلد اول یا دوم شماره کتاب: ۲۷۶۹، ردیف کتابخانه: ۴۱۷۵م، سال کتابت: ۱۲۶۴هـ به دست مؤلف تعداد اوراق: ۸۳
- نسخه چهارم بدون ذکر جلد اول یا دوم، شماره کتاب: ۲۷۷۰، ردیف کتابخانه: ۴۱۷۶م سال کتابت: ۱۲۶۴هـ، به دست مؤلف تعداد اوراق: ۸۰

۹. غیاث‌اللغات: تألیف پرارزش مولوی غیاث‌الدین، فرهنگی است که میان علاقتمندان زبان و ادبیات فارسی در کشور هند و خارج از کشور مقبول است. مؤلف در جمع‌آوری واژه‌های ادق و نامانوس و حل کردن معانی آنها، شرح اصطلاحات علوم و فنون گوناگون و در تصحیح واژه‌ها و محاورات و غیره تقریباً چهارده سال زحمات بسیار کشیده. در این کار بزرگ او از فرهنگ‌ها و کتب و رسائل مشتمل بر طب و هئیت، نجوم، موسیقی، عروض، تاریخ و تذکره، تصوف و دستورزبان فارسی و غیره استفاده کرد. در وجه تألیف چنین نوشته است:

«چون بعضی از احبّاً در تعلیم و تعلّم نظم و نثر فارسی به دریافت صحت لغات و معانی آن به تلاش کتب به هرسو می‌گردیدند و باوجود به‌هم‌رسیدن یک دو کتب به مطلب نمی‌رسیدند، ناچار از این هیچ‌مدان استکشاف آن نموده به جهت تسهیل تدریس کتب مروجه، استدعای کتب کافی می‌کردند»^۱.

دکتر دبیر سیاقی مصحح و مرتب «غیاث‌اللغات» در ایران درباره این تألیف وقیع این‌طور اظهار نظر کرده است:

«غیاث‌اللغات در مسائل تخصص و فنی و علمی به شرح و بسط پرداخته چنان‌که ذیل لغت «هفت‌اقلیم» از لحاظ جغرافیا، و ذیل لغت «جمع» از لحاظ قواعد جمع عربی، و ذیل لغت «موسیقی» از لحاظ این فن ظریف و ذیل کلمه عروض از لحاظ قواعد عروض و بحور شعری و به همین نحو ذیل لغاتی چون «فصل» و «منطقه البروج» و «فلک» و «هفتادودو ملت» و «اضافت» و «تدویر» و «حواس» و «هندوستان» و بسیاری دیگر که ذکر همگی کلام را به دراز می‌کشد به مناسبت مقام بسط کلام داده، در واقع برای هریک مقالته

۱. غیاث‌اللغات، مطبع میر حسن رضوی، لکهنو ۱۲۶۵ هـ، ص ۲.

ممتع پرداخته است»^۱.

از این اثر در کتابخانه رضا رامپور چهار نسخه خطی نگهداری می‌شود که شرح آن از این قرار است:

۱. شماره کتاب: ۲۵۲۳، ردیف کتابخانه: ۵۱۳۱، سال کتابت: ۱۲۵۱ هـ / ۱۸۳۵ م، کاتب: نجیب‌الله، تعداد اوراق: ۷۵۲.
 ۲. شماره کتاب: ۲۵۳۳ ب، ردیف کتابخانه: ۱۴۶۳۵، سال کتابت: ۱۲۵۴ هـ، کاتب: امیرعلی خان ولد غلام محی‌الدین خان، برای تنویر احمد ولد عوض‌علی خان ساکن چهتاری، تعداد اوراق: ۷۵۲.
 ۳. شماره کتاب: ۲۵۳۴، ردیف کتابخانه: ۱۳۲ ق م، تعداد ورق ۷۲۰.
 ۴. شماره کتاب: ۲۵۳۵، ردیف کتابخانه: ۱۰۷۰۱ بدون ذکر مشتملات.
- ترجمه این فرهنگ در زبان اردو به نام نصیراللغات به کوشش نصیرالدین احمدخان بولوی در سال ۱۳۰۱ هـ / ۱۸۸۳ م انجام شده است، که در لکهنو به سال ۱۳۰۸ هـ / ۱۸۹۰ م در صورت سنگی به قطع وزیری دارای ۲۴۰ صفحه چاپ شده است. نسخه‌های چاپی این فرهنگ که در مطبع‌های گوناگون به چاپ رسیده چنین است:
۱. مطبع نظامی: شعبان ۱۲۵۷ هـ / ۱۸۴۱ م به اهتمام غفران‌الدین بن حاجی محمد روش خان کانپور؛
 ۲. مطبع حسنی: ۱۲۶۵ هـ / ۱۸۴۷ م، برگ ۱۵۶۶، کاتب قدرت احمد صفوی گوپاموی؛ در آخر دو قطعه ماده تاریخ هم وجود دارند:

ز طبع حسن چون غیاث‌اللغات	مرتب شده نسخه لاجواب
بگفتا فدا سال تاریخ او	شده طبع بی‌مثل و نادر کتاب

هـ ۱۲۶۵

چون غیاث‌اللغات میرحسن	طبع کرده به عین زیب و زین
شده غین از برای تاریخش	بغیاث‌اللغات عین العین

هـ ۱۲۶۵

۱. غیاث‌اللغات دبیر سیاقی چاپ تهران (ایران) ۱۳۳۷ هـ ش مقدمه «و».

۳. مطبع هند: ۱۲۶۵ھ/۱۸۴۸م، برگ سنگی، رحلی ۵۶۹؛
۴. مطبع مصطفائی: ۱۲۶۹ھ/۱۸۵۲م برگ ۵۷۰، لکهنو؛
۵. مطبع هند: ۱۲۷۲ھ/۱۸۵۶م؛
۶. مطبع علوی: ۱۲۷۲ھ/۱۸۵۶م، برگ ۵۷۰، لکهنو؛
۷. مطبع سنگی: ۱۲۷۷ھ/۱۸۶۰م، بمبئی؛
۸. سنگی: وزیری برگ ۲۵۸، لکهنو؛
۹. مطبع هندو پریس: ۱۲۸۰ھ/۱۸۶۳م، برگ ۵۲۲؛
۱۰. مطبع هند: سنگی ۱۲۸۱ھ/۱۸۶۴م؛
۱۱. مطبع سراجی: ۱۲۸۲ھ/۱۸۶۵م، برگ ۶-۸۱۷، دهلی؛
۱۲. مطبع هند: ۱۲۸۲ھ/۱۸۶۵م؛
۱۳. مطبع سراجی: ۱۲۸۳ھ/۱۸۶۶م، برگ ۱-۷۸۹، به خط محمد علی، دهلی؛
۱۴. مطبع هند: ۱۲۸۳ھ/۱۸۶۶م؛
۱۵. سنگی: رحلی ۱۲۸۵ھ/۱۸۶۸م، برگ ۵۲۱؛
۱۶. مطبع نول‌کشور: ۱۲۹۰ھ/۱۸۷۳م، چاپ پنجم، برگ ۵۱۸، کانپور؛
۱۷. سنگی: رحلی ۱۲۹۱ھ/۱۸۷۴م، برگ ۵۱۸؛
۱۸. ۱۲۹۲ھ/۱۸۷۵م؛
۱۹. مطبع نول‌کشور: ۱۲۹۴ھ/۱۸۷۷م، چاپ ششم، برگ ۵۱۸، کانپور؛
۲۰. مطبع نول‌کشور: ۱۲۹۷ھ/۱۸۸۰م، چاپ هفتم، برگ ۵۲۲، کانپور؛
۲۱. سنگی: وزیری ۱۲۹۸ھ/۱۸۸۰م، برگ ۵۱۹، بمبئی؛
۲۲. مطبع هند: ۱۳۰۷ھ/۱۸۸۹م؛
۲۳. سنگی: رحلی ۱۳۰۷ھ/۱۸۸۹م، برگ ۹۰۴؛
۲۴. سنگی: رحلی ۱۳۰۸ھ/۱۸۹۰م، برگ ۹۰۴؛
۲۵. مطبع نول‌کشور: ۱۳۰۸ھ/۱۸۹۰م، چاپ نوزدهم، برگ ۵۲۲، ۲۳.۵X۳۰.۵، ۲۳ سطر، کانپور؛
۲۶. مطبع هند: ۱۳۱۱ھ/۱۸۹۳م؛
۲۷. رحلی: ۱۳۱۷ھ/۱۸۹۹م، برگ ۵۱۸، رحلی؛

۲۸. سنگی: رحلی ۱۳۲۱ هـ / ۱۹۰۳ م، برگ ۹۰۴، لکهنو؛
۲۹. سنگی: رحلی ۱۳۲۲ هـ / ۱۹۰۴ م؛ برگ ۵۱۸، (در حامش با چراغ هدایت)؛
۳۰. ۱۳۲۵ هـ / ۱۹۰۷ م؛
۳۱. مطبع نول کشور: ۱۳۳۰ هـ / ۱۹۱۲ م، برگ ۷۶۰، لکهنو، (به فرمائش حاجی صدیق خواجه آفند تا قبر کتب خجند (در سه ستون غیاث اللغات و در چهارمین ستون منتخب اللغات است)؛
۳۲. سنگی: وزیری ۱۳۳۱؛
۳۳. مطبع نول کشور: ۱۳۳۳ هـ / ۱۹۱۵ م برگ ۵۱۸، کانپور؛
۳۴. سنگی: رحلی ۱۳۵۹ هـ / ۱۹۴۰ م، برگ ۵۷۰، با چراغ هدایت، سنگی رحلی؛
۳۵. مطبع العلوم: برگ ۷۸۰ دهلی، (به تصحیح محمد امین الدین)؛
۳۶. مطبع نول کشور: برگ ۵۱۶، ناقص الآخر تا واژه یکرنگی ۳۶ X ۳۷ سطر؛
۳۷. چاپ سپهر: ۱۳۶۳ هـ / ۱۹۸۵ م، برگ ۹۹۱، تهران (به کوشش منصور ثروت) با چراغ هدایت؛
۳۸. مصحح محمد دبیر سیاقی (با مقدمه) ۱۳۳۷ ش / ۱۹۵۹ م، برگ ۵۷۸ + ۶۳۳، تهران.

۱۰. قصه گل و گیند یا قصه دل و گیند: داستان در دوره نواب احمدعلی خان به تقاضای نواب بیگم نگاشته شده است. بنا بر تذکرها و مقاله‌ها که مشتمل بر احوال و آثار غیاث‌الدین است، اسم این داستان قصه گل و گیند نامیده شده و تعداد کتاب مذکوره گفته شده، ولی در فهرست نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه رضا رامپور (جلد دوم) اسم این داستان را قصه دل و گیند نوشته است، که مشتمل بر یازده مجلد است شرح آن قرار ذیل است:

جلد اول، شماره کتابخانه: ۳۱۲۸، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۰، تاریخ کتابت: ۱۲۲۷ به دست مصنف، تعداد ورق: ۳۹۰.

- جلد دوم، شماره کتابخانه: ۳۱۲۹، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۱، اوراق ۳۷۰.
- جلد سوم، شماره کتابخانه: ۳۱۳۰، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۲، اوراق ۵۵۳.
- جلد چهارم، شماره کتابخانه: ۳۱۳۱، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۳، اوراق ۴۰۸.

- جلد پنجم، شماره کتابخانه: ۳۱۳۲، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۴ م، اوراق ۳۹۱.
- جلد ششم، شماره کتابخانه: ۳۱۳۳، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۵ م، اوراق ۲۰۸.
- جلد هفتم، شماره کتابخانه: ۳۱۳۴، ردیف کتابخانه: ۵۵۰۰ م، اوراق ۲۰۸.
- جلد هشتم، شماره کتابخانه: ۳۱۳۵، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۷ م، اوراق ۲۸۳.
- جلد نهم، شماره کتابخانه: ۳۱۳۶، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۶ م، اوراق ۲۶۷.
- جلد دهم، شماره کتابخانه: ۳۱۳۷، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۸ م، اوراق ۲۷۲.
- جلد یازدهم، شماره کتابخانه: ۳۱۳۸، ردیف کتابخانه: ۵۴۹۹ م، اوراق ۲۲۹.
۱۱. کشف‌الاسرار شرح قصائد بدر چاچ: در کتابخانه رضا رامپور، شرح قصائد بدر چاچ از غیاث‌الدین درسه مجله نگهداری می‌شود:
۱. جلد اول، شماره کتابخانه: ۳۲۶۲، ردیف کتابخانه: ۴۲۲۳ م، تعداد ورق ۸۸ سال تصنیف و کتابت ۱۲۵۷ هـ
۲. جلد دوم، شماره کتابخانه: ۳۲۶۳، ردیف کتابخانه: ۴۲۲۳ م، تعداد ورق ۸۹.
۳. جلد سوم، شماره کتابخانه: ۳۲۶۴، ردیف کتابخانه: ۴۲۲۴ م، تعداد ورق ۹۵.
- نسخه دیگر این شرح که شماره کتابخانه: ۳۲۶۵، ردیف کتابخانه: ۴۴۹۴ م سال کتابت: ۱۲۶۱ داری ۲۲۳ ورق است.
۱۲. لب‌الالباب یا لب‌التواریخ: مشتمل بر احوال انبیا و رسل و حکیمان، پادشاهان و اهل اسلام و امیران و غیره هم می‌باشد که دارای ۱۸۹ اوراق است.
۱۳. معراج‌العروض: رساله‌ای مختصر بر فن عروض سال تصنیف ۱۲۵۰ هـ / ۱۸۳۴ م دارای ۸ ورق است.
۱۴. مفتاح‌الکنوز (شرح سکندرنامه): این کتاب دارای ۵۲۴ برگ است، که در آن خطبه به نام اکبرشاه ثانی موجود است. در سال ۱۲۳۰ هـ / ۱۸۱۴ م تألیف شده، پس از تصحیح در سال ۱۲۶۵ هـ / ۱۸۴۸ م به سال ۱۳۰۹ هـ / ۱۸۹۱ م در لکهنو چاپ شد.
۱۵. منتخب‌العلوم: مولوی غیاث‌الدین دردوره نواب محمدسعید خان (مدت حکومت ۱۲۷۱-۱۲۵۲ هـ) در زمین‌های گوناگون علوم اسلامی کتابی نوشتن آغاز کرد، ولی اجل او را فرصت تکمیل نداد؛ لذا پسرش قمرالدین در سال ۱۲۶۹ هـ / ۱۸۵۲ م آن را به پایه تکمیل رساند، و منتخب‌العلوم نام داد، که اسم تاریخی است. نسخه خطی

این کتاب در دانشگاه علیگره ذخیره جیب گنج شماره ۲۴/۷ فارسیه محفوظ است. این اثر پربار در خط نستعلیق به قطعه ۳۰×۲۰ سانتی متر ۱۲۲ برگ دارد. برای مشخص کردن ابواب و فصول به رنگ سرخ نوشته شده است، آغاز این نسخه چنین طور است^۱:

عالم عالم حمد و ثنا ما اعظم شانہ تعالی

قطعه تاریخ از مرتب

این نسخه که بهر علم حصنی است حصین اتمام پذیر شد به آیین مهین

از پرده غیب شد بگوشم الهام از منتخب العلوم بشمار سنین

۱۲۶۹ هـ

کتاب مزبور علاوه بر مقدمه بر سی و دو فصل مشتمل است (مرتب هر فصل را از حیث لمعه موسوم کرد)

لمعه اول: مسمی به ریاض الحروف در بیان حروف تهجی؛

لمعه دوم: مسمی به خلاصه الصرف؛

لمعه سوم: مسمی به حدیقه فوائد در قواعد فارسی؛

لمعه چهارم: مسمی به تنظیم الرسوم و رسم الخط؛

لمعه پنجم: مسمی به گلشن اضافت در بیان صرف عربی؛

لمعه ششم: مسمی به حقایق نحو؛

لمعه هفتم: مسمی به منتخب الصرف در بیان صرف عربی؛

لمعه هشتم: مسمی به کشف المعانی در علم معانی؛

لمعه نهم: مسمی به توضیح البیان در علم بیان؛

لمعه دهم: مسمی به جمیع الغرایب در علم بدائع و صنائع؛

لمعه یازدهم: مسمی به عرض العروض در علم عروض؛

لمعه دوازدهم: مسمی به معیار القوافی در علم قافیه؛

۱. منتخب العلوم به حواله مقاله پروفسر مسعود انور علوی کاکوری، مولانا غیاث الدین رامپوری کی آخری تالیف به عنوان منتخب العلوم: آخرین تالیف مولانا غیاث الدین رامپوری، معارف، اکتوبر ۲۰۰۶، ص ۲۹۲.

لمعه سیزدهم: مسمی به شجرة الاصطلاحات در علم اصطلاح؛
 لمعه چهاردهم: مسمی به ضرب الامثال فارسی و عربی؛
 لمعه پانزدهم: مسمی به هدیه مراسلات در اشعار مکتوبی؛
 لمعه شانزدهم: مسمی به کاشف العیوب در معایب کلام؛
 لمعه هفدهم: مسمی به آداب الانشا؛
 لمعه هجدهم: مسمی به تهذیب الاخلاق در علم اخلاق؛
 لمعه نوزدهم: مسمی به مخزن نفحات در علم موسیقی؛
 لمعه بیست و یکم: مسمی به مخزن نفحات در علم موسیقی؛
 لمعه بیست و دوم: مسمی بی فیوفن الاسلام در عقائد و فقه؛
 لمعه بیست و سوم: مسمی به تقسیم الفرائض؛
 لمعه بیست و چهارم: مسمی به عمدة الاخبار در علم حدیث؛
 لمعه بیست و پنجم: مسمی در علم منطق؛
 لمعه بیست و ششم: مسمی به توضیح المعالم در علم هیئت؛
 لمعه بیست و هفتم: مسمی به معدن الحکمت؛
 لمعه بیست و هشتم: مسمی به منهاج الاطبا در علم طب؛
 لمعه بیست و نهم: مسمی به تهذیب الاخلاق در علم اخلاق؛
 لمعه سی ام: مسمی به ترکی؛
 لمعه سی و یکم: مسمی به لب التواریخ.

منابع

۱. اخبارالصنادید (مجله اول)، مولوی نجم‌الغنی خان رامپوری، نول کشور پریس لکهنو.
۲. انتخاب یادگار، منشی امیر احمد مینائی امیر لکهنوی، وجیتا آفست پرنتر، دهلی ۱۹۸۲ م.
۳. تاریخ کتابخانه رضا، حافظ احمد علی شوق، رامپور رضا لائبریری، رامپور ۱۹۹۸ م.
۴. تذکره کاملان رامپور، حافظ احمد علی شوق، همدرد پریس، دهلی، ۱۹۲۹ م.
۵. تذکره کاملان رامپور، حافظ احمد علی شوق، خدابخش اوریتتل پبلک لائبریری پتنا، ۱۹۸۶ م.

۶. تذکره علمای هند، مولوی رحمن علی، مترجمه محمد ایوب قادری، جادو پریس کراچی، ۱۹۶۱ م.
۷. رضا لائبریری جرنل ۱.
۸. علم و علم (وقائع عبدالقادر خانی) ترتیب و تحشیه محمدایوب قادری، ایجوکیشنل پریس، کراچی ۱۹۶۰ م.
۹. غیاث اللغات، به کوشش دکتر دبیر سیاقی، سپهر، تهران ۱۳۳۷ ش.
۱۰. فهرست کتابهای فارسی چاپ سنگی و کمیاب، خان بابا مشار تهران.
۱۱. فهرست کتب عربیه، موجوده کتابخانه ریاست رامپور، از حکیم اجمل، مطبع احمدی رامپور، ۱۹۰۲ م.
۱۲. مقاله پروفیسر ریحانه خاتون به عنوان غیاث الدین رامپوری مؤلف غیاث اللغات، رضا لائبریری جرنل ۲۰۰۶.
۱۳. منتخب العلوم به حواله مضمون پروفیسر مسعود انور علوی کاکوری، مولانا غیاث الدین رامپوری کی آخری تالیف مقاله به عنوان منتخب العلوم: آخرین تالیف مولانا غیاث الدین رامپوری، معارف، اکتوبر ۲۰۰۶، ص ۲۹۲.